

“ERKEN DÖNEM TEFSİR FAALİYETLERİ”NİN TEFSİR TARİHİNE KATKILARI ÜZERİNE

Doç. Dr. Mustafa Ünver

Mehmet Akif Koç, İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (ö.327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi, Ankara 2003, Kitâbiyât, ISBN 975-6666-31-5, s.183.

İnsanların birbirleriyle iletişim kurabilmeleri için aynı dili paylaşmaları tek başına yeterli değildir. Buna ilaveten aynı dil içinde ortaklaşa kullanılan kelime ve kavramlara yüklenen anlamların da, paralel tarih kesitlerinde mutabık kalmaları gerekmektedir. Aksi takdirde iletişim gerçekleşiyor derken körlerin fil tarifi kabilinden bir garâbet tecrübe edilmiş olacaktır.

Bir arada tutulmak kaydı u şartıyla **Kavram** ve **Tarih** bilincinin anlamlı olmadığı bir alan bulmak neredeyse imkansızdır. Çünkü kelimelerin de insanlar gibi fânî oldukları, tarih içinde anlam kazanımlarına ya da kayıplarına uğradıkları bilinmektedir.

Binaenaleyh Tefsir İlmi için hayâtî önemi hâiz tefsir, te'vil, rivâyet, dirâyet gibi pek çok teknik kavramla ilgili mülâhazaların tefsir tarihi bilinci ile beslenmemesi halinde; doğru okuma, anlama, değerlendirme ve yorumlamalar da gerçekleşmeyecektir. Sözelimi Ahmed b. Hanbel'e (241/855) atfedilen “şu üç şeyin aslı yoktur: tefsir, melâhim ve megâzi” şeklindeki sözünü doğru okuyabilmek, ancak bahsettiğimiz bilinçle mümkündür ve tanıtımını yapmaya çalışacağımız bu çalışma da, anılan bilincin oluşmasına yönelik önemli ufuklar ve tespitlere imza atmaktadır. (s.148-153)

Kategorik ayırmalara gitmenin; bütünü bilinçli olarak çeşitli parçalara ayırmanın; insan kavrayışı açısından, çeşitli anlama ve kavrama kolaylıkları ihdas ettiği açık olmakla beraber; bazen sağlıksız yığımalara sebebiyet verdiği de unutulmamalıdır. Sözelimi tefsir birikimini temelde “rivâyet” ve “dirâyet” olarak ikiye ayırmanın, güvenilirlik ve isabet açısından da ilkinin tercih etmenin, kategorize etmenin kazandıracığı bazı kolaylıkları yanında; -belki kazandıracığı yararlılardan çok daha etkin olarak- tefsir tarihini doğru okuyamama, hak ettiği konuma yerleştirememesi gibi yan etkileri de görülebilmektedir.¹

¹ Örneğin hemen bütün alan literatüründe tefsirin “rivâyet” kanadını temsil ettiği ittifakla belirtilen Taberî tefsirinin, esasında, içerdiği çeşitli özelliklerden dolayı “dirâyet” kanadına da ait kılınması gerektiğini ifade eden bir yazı için bkz. Sıtkı Güllü, “Rivâyet ve Dirâyet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme”, Ekev Akademi Dergisi, S.19, Bahar 2004, s.265-280. Ne ki bu makale de, sözünü ettiğimiz kategorik

Rivâyet Tefsiri gibi konseptlerin konumları; tefsir tarihinden tespit edilmeden, desteklenmeden ve beslenmeden, başka bir deyişle konuyla ilgili kavram/tarih bilincine varılmadan; sağlıklı sonuçlara ulaşmak için sırf rivâyet olmasının yeterli olmayacağı unutulmamalıdır. Aksi takdirde ilâhî hitâbı anlama ve tefsir etme yetki ve sorumluluğunun sadece sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn tabakalarında hayat sürmüş önceki nesillere bahşedilmiş bir hak olduğundan hareketle sonraki nesillere düşenin sadece rivâyetleri kavramak, gerekiyorsa aralarında tercihte bulunarak mevcut verileri anlamaya çalışmak olduğu gibi pek de sağlıklı ve isabetli olmayan kanaatler yaygın ekseni temsil edecektir. Sözelimi en sağlıklı tefsirin rivâyet tefsiri olduğu söylenirken, sadece % 4'ü Hz. Peygamber'e, % 22'si sahabeye, % 74'ünün ise tâbiûn ve sonrası dönemlere ait olduğu görülen İbni Ebî Hâtim (327/939) ve yukarıdakine benzer oranları veren Taberî (310/922) gibi tefsirlerin neler kazandırıp neler kaybettireceğinin de mutlaka hesaba katılması gerekmektedir. (s.102-103) Şu halde kısaca vurgulamak gerekirse: Kur'an ve tefsirle ilgili, özellikle de teknik diyebileceğimiz anahtar konseptlerin anlamları, bağlayıcılıkları ve çerçeveleri bilinçli ve anlamlı tarihsel dönemler doğrultusunda mutlaka tespit edilmelidir. Sözelimi Hz. Peygamber (sav)'in âyetlere ilişkin tefsir mahiyetli olan ve olmayan sözlerinin aynı kategoride değerlendirip değerlendirilmeyeceği gibi sorunların çözümü; rivâyet tefsiri diye bilinen tefsir etme tarzının sınırlarının netliğiyle, bu sınırın nereden başlayıp nerede bittiğine bağlıdır. (s.108-109) Hatta vahyin iniş sebeplerine (esbâbu'n-nüzûl) ilişkin beyanları dışında sahabeye ait rivâyetlerin bilgi ve kaynak değerleri konusunda; aralarındaki ciddi görüş ayrılıklarından dolayı, bu rivâyetlerin Peygamber'e dayandığı düşünülmemeli, merfû haber hükmünde kabul edilmemelidir. (s.160) Çünkü aksi yaklaşımı savunmak, İbni Teymiyye (728/1328) ve İbni Kesîr (774/1372) gibi tefsir alanının kapsama alanına çoğunlukla rivâyeti koyarak, akla/bilgiye/gerçek hayata fazla hareket imkanı tanımamayı doğurmaktadır.

Yukarıda sözü edilen **kavram-tarih** bilinci sayesinde Dr.M.Akif Koç, İbni Ebî Hâtim'in Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil adlı eserinde cerhettiği pek çok râviden tefsirinde, -olumsuz herhangi bir beyanda da bulunmadan- bol bol nakilde bulunmasını onun bir çelişkisi ve tutarsızlığı olarak değil; sahip olduğu tefsir konseptinin doğal uzantısı olarak görmüştür ki, bizce son derece hayâtî bir tespittir. (Ali b. Ebî Talha örneği için s.65, ayrıca s.144, 147-148)

Yazdığı on ciltlik tefsirin sadece iki sayfası kendi düşüncelerine dayanan İbni Ebî Hâtim'in bu tarzının da, mezkûr kavram-tarih bilinci çerçevesinde, başka bir deyişle "rivâyet tefsiri" konseptinin anlam örgüsünde anlaşılmaya çalışılması gerekmektedir. Buna karşın yazar, müfessirin tefsirindeki yöntemi gibi bir araştırmanın çok anlamlı görünmediğini ifade ederken (s.85), muhtemelen daha sonraki dönemlerde görülmeye ve yaygınlık kazanmaya başlayan tefsir etme tarzını dikkate almaktadır ki, bu yaklaşım, bir çeşit anakronizme düşmek olarak yorumlanabilir.

ayırımı gitmenin zaaflarından kendisini kurtaramamakta, belki, zıt görünüm itibarıyla bir paradoks oluşturmaktadır.

Öte yandan, ilk üç asrın tefsir birikimini bizlere yansıtan ve aynı tefsir kategorisinde yer alan her iki müfessirin, İbni Ebî Hâtim ve Taberî'nin, aynı kategoriye yönelik farklı mülâhazalara sahip oldukları, örneğin Taberî'nin “sınırsız rey yaklaşımına, sınırlı ve sorumlu bir ilke koyduğu; ama İbni Ebî Hâtim'in salt bir rivâyet tefsircisi olduğu, rivâyetler arasında tercih yapmaktan bile kaçındığı” şeklindeki tespitlerin de, bahsi geçen kategorik ayırımın yan etkileri bağlamında değerlendirilmesi mümkündür. (s.89-90)

Başka bir deyişle İbni Ebî Hâtim'in rivâyetler arasında herhangi bir yorum ve tercihte bulunmaması, onun akla sınırsız yorum imkanı sağlayan eğilimlere bir cevap vermek isteğinden de kaynaklanmış olabileceği ihtimaliyle izah edilmektedir. (s.96) Yanlış anlamadıysak bu ihtimal, müfessirin ilgili tefsirinde rivâyetlerin hepsini aynı değerde ve aynı düzlemde zikrederek birini diğerine tercih etme gibi gayet makul bir adımı bile atmamasını, akla çok büyük yetkiler tanıyan, -yazarın deyişiyle, “akla sınırsız yorum kapılarını aralayan- çevrelere, -rivâyet lehinde, aklın aleyhinde- bir mesaj olduğunu dile getirmeye çalışmaktadır. Daha açık bir deyişle İbni Ebî Hâtim'in tarzı; reycilere, kaynak değeri ve bağlayıcılığı incelenmemiş/henüz tercihe konu olmamış bir rivâyetin bile onların çıkarımlarından daha üstün ve isabetli olduğu yönünde bir vurgu anlamına gelmektedir. Doğrusu biz müfessirin bu tarzının da; Koç'un isabetle ve sık sık vurguladığı tefsir konseptinin ilgili dönemlerdeki karşılığı doğrultusunda okunması gerektiğini düşünüyoruz. Kavram algılamalarında hakkında kayıt altına alınmaya değer her görüşün bir araya toplanması anlamı bulunan bir **tefsir** oluşturma sürecinde, objektif bir tutum sahibi olma adına bir tercihte bulunmanın da elbette yeri ve gereği olmayacaktır. Çünkü anılan **tefsir** çalışması; isabet edip etmeme kayd u şartı olmaksızın ilk üç asrın yorumlarını toplayan bir koleksiyon, bir ansiklopedidir. Hatta tefsir içeriği taşımayan rivâyetlere bile yer verilmesi; benimsenen tefsir konsepti çerçevesinde, onu salt Kur'an açıklaması olarak değil, hayatın her alanına ait birikimler olarak görmeyi (s.133); tefsire bilgisel katkısı olan ve olmayan her türlü rivâyeti toplamayı hedef edinmekle uygunluk içindedir. (s.98) Yöntemi, tefsirle ilgili en sağlam sözleri (esahhu'l-ekvâl) kaydetmek olan bu yaklaşım, daha sağlam bulunmadığı için zayıf, hatta uydurma rivâyetlerin bile kaydedilmesini gerekli kılıyordu. (s.150, 153) Özellikle de İbni Ebî Hâtim, isnadlı olması şartıyla her türlü rivâyeti kayda değer görüyor ve meslektaş Taberî'den farklı olarak isnadları olmadığı gerekçesiyle kıraatlerle ilgili rivâyetlere yer vermiyordu. (s.153) Binaenaleyh daha önce zikredilen Ahmed b. Hanbel'e ait olan sözden de anlaşılacağı üzere, temel ilim tasnifleri fıkıh ve akâidi aşmayan ilk dönemlerdeki tefsir algılamasının çok da sağlam bir zemine oturmadığı bilinmektedir. (s.150)

İbni Ebî Hâtim'in tefsirinden anlaşıldığına göre ilk üç asrın tefsir anlayışında toplumun genişlemesine paralel olarak genişleyen bir yorum yaklaşımı vardı. Gerçekten de bu yaklaşım, çok doğal ve olması gereken bir durumdur. Bu doğrultuda âyetler, Kur'an içindeki siyakları çok da dikkate alınmadan hayatın çeşitli kademelerinde tezâhür edebiliyor; örneğin Koç'un deyişiyle “bir tâbiinin vefat ederken bir âyeti okuması daha sonra o âyetin tefsirinde yer bulabiliyor, nükteli bir sohbet anında ortama uygun düşen bir âyetin zikredilmesi tefsir kapsamına alınıyordu.” (s.133)

Bu yaklaşım üzerine, İbni Ebî Hâtim'in, bizce, rivâyetler arasında tercihte bulunan meslektaşısı Taberî'ye göre daha objektif olduğu yorumunu yapmak uygun görünmektedir. Çünkü Ahmed b. Hanbel'in sözünün içeriği doğrultusunda düşünecek olursak, genel olarak sahihlik kriterini zaten sağlayamayan rivâyetler arasında tercih yapmanın da fazla anlamlı ve sağlıklı olmayacağını ileri sürmek mümkündür. Öte yandan Taberî'nin, İbni Ebî Hâtim'den farklı olarak, aynı zamanda tarih yazma gibi bir misyonun da sahibi olmasının, onun rivâyetler arasında tercih yapmasına neden olabileceğini düşünmek de aynı derecede mümkündür. Bu itibarla, şayet hadî aşmış bir yorum olarak görülmezse, Taberî'nin –en azından tefsiri ölçüğünde- İbni Ebî Hâtim'e nispetle daha ideolojik bir zihne sahip olduğunu düşünmek de ihtimal dahilindedir.

Aynı kulvarda çalışmalar yapan, ancak, öznel alanlarındaki ayırım noktalarından dolayı bir araya gelmedikleri ve birbirlerinden yararlanmadıkları bilinen Taberî ile İbni Ebî Hâtim'in (s.84), tefsire ve tefsir tarihine çok büyük katkılar sunmuş köşe taşı şahsiyetler olduğu kesindir. Öznel alanlarında var olan kırılma noktalarının belki de en önemlisi; Taberî'nin, İbni Ebî Hâtim'in bağlı bulunduğu Şâfi-Hanbelî çizgisine karşı duran muhalif kanadı sergiliyor olmasıdır. Ne ki böylesine önemli bir tespitin; tek başına, Taberî'nin Ahmed b. Hanbelî fıkıhta otorite kabul etmemesine, onun sade bir muhaddis olduğunu düşündürmesine dayandırılması yeterli ve ikna edici görünmemektedir. (s.84)

Yaygınlıkla rivâyet tefsiri zımında yer aldığı düşünülen Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yaklaşımının, esasında dirâyet tefsirinin bir uzantısı olduğu; bu tespiti bağı ilgili uzantının ne İbni Ebî Hâtim'in ne de Taberî'nin tefsirlerinde yer aldığı ve bu yönüyle de önemli bir bilincin tutarlılıkla devam ettirildiği şeklindeki târihî tespitler de tanıtımını yapmaya çalıştığımız bu çalışmanın yetkinlikle ortaya koymayı başardığı bir başka husustur.

İbni Ebî Hâtim, kendisinden sonra, Sa'lebî (427/1036) –ki bu müfessirin İbni Ebî Hâtim'in tefsirini sonrakilere ulaştıran bir köprü olduğu tespiti yapılmaktadır (s.94)-, Râzî (606/1209), Begavî (516/1122), Suyûtî (911/1505), Şevkânî (1250/1834) gibi pek çok müfessire kaynaklık etmiş olması da çok önemli bir husustur. İbn Ebî Hâtim ve tefsirinin sonrakileri, deyim yerindeyse, suya kandırması tespitini Velid Hasen şu çarpıcı sözleriyle ifade etmiştir: "...Böylece müfessirlerin İbn Ebî Hâtim'in tefsirinden yararlanmaları damarlarındaki kanın akışı gibi gerçekleşiyordu...Görmeden ve hissetmeden..." (s.95)

I. Bölümü özellikle Tefsir İlminin teknik yönü üzerine; II. Bölümü ise Tefsir Tarihi açısından çok önemli tespit ve değerlendirmeler içeren ve daha da önemlisi bundan sonra yapılacak bu tarz çalışmalara önemli oranda, gerek yöntem ve gerekse gözetmeleri gereken çıkarımlar açısından örneklik oluşturmayı gerçekten hak eden bu çalışmanın İslâmî ilimlerle ilgilenen çevrelerce önemsenmesi gerektiğini düşünüyor, yazarını kutluyoruz.